

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/151>

САМОКОНСТИТУЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

SELF-CONSTITUTION OF A PERSON AS A REAL SUBJECT OF LAW PHILISOPHICAL AND LEGAL DIMENTION

Братасюк В.М., к.ю.н.,
суддя

Тернопільський міськрайонний суд

Братасюк М.Г., д.філос.н., професор,
професор кафедри філософії

Львівський національний університет імені Івана Франка

В статті висвітлюється проблема самоконституювання людини-особистості як суб'єкта права. Підкреслено, що творення громадян як реальних суб'єктів права є важливою проблемою трансформації сучасної України в демократичну правову державу. Тому це завдання має вважатися важливим аспектом проведення правової реформи. Зазначено, що трансформацію людини як суб'єкта права може здійснювати держава, формуючи відповідний владний дискурс. Досвід тоталітарних держав показує, що державний вплив на людину може бути настільки великим і цілеспрямованим, що наслідком його може бути об'єктивація людини-особистості як суб'єкта права, тобто, фактично втрата нею суб'єктності, перетворення її в об'єкт владних маніпуляцій. Демократична влада, навпаки, формує гуманістичний владний дискурс і тим самим сприяє ствердженню людини-особистості, реалізації та захисту її природних невідчужуваних прав, розвитку її розмаїтих модальностей як реального суб'єкта права.

Наголошено, що, окрім державно-владного впливу на процес формування людини як активного реального суб'єкта права, в цьому процесі значну роль відіграє сама особистість, її зусилля по перетворенню себе у реального активного агента правового життя. Ключем до такої трансформації є сучасні правові знання, сучасний гуманістичний правовий світогляд та мислення. Окрім сучасних усвідомлених правових знань важливим аспектом цієї складної проблеми є сильний волевольовий чинник. Сучасний реальний, а не просто декларований суб'єкт права, окрім розвиненої правової свідомості та мислення, що дозволяють йому осмислено бачити себе у правовій сфері, має гартувати своє волевольове начало. Бо йому необхідно осмислено діяти, реалізовувати свої природні права, проявляти та реалізовувати правову ініціативу, захищати свої права від порушень, чинячи опір неправовим діям влади, трансформувати її у духовно-культурний феномен.

Ключові слова: суб'єкт права, правове реформування, самоконституювання суб'єкта права, реальний суб'єкт права, декларований суб'єкт права, демократичні цінності, правова держава, громадянське суспільство, об'єктивація суб'єкта права.

The article highlights the problem of self-constitution of a person as a subject of law. It is emphasized that the creation of citizens as real subjects of law is an important problem of transformation of modern Ukraine into a democratic state governed by the rule of law. Therefore, this task should be considered an important aspect of legal reform. It is noted that the transformation of a person as a subject of law can be carried out by the State, forming an appropriate power discourse. The experience of totalitarian states shows that the state influence on a person can be so great and purposeful that its consequence may be the objectification of a person-person as a subject of law, that is, in fact, the loss of subjectivity, its transformation into an object of power manipulations. Democratic power, on the contrary, forms a humanistic power discourse and thereby contributes to the affirmation of a person-personality, the realization and protection of his natural inalienable rights, the development of his diverse modalities as a real subject of law.

It is emphasized that, in addition to the State-power influence on the process of formation of a person as an active real subject of law, in this process a significant role is played by the person himself, his efforts to transform himself into a real active agent of legal life. The key to such a transformation is modern legal knowledge, modern humanistic legal worldview and thinking. In addition to modern conscious legal knowledge, an important aspect of this complex problem is a strong volitional factor. A modern real, and not just a declared subject of law, in addition to a developed legal consciousness and thinking that allow him to meaningfully see himself in the legal sphere, must temper his volitional principle. Because he needs to act meaningfully, exercise his natural rights, show and implement legal initiative, protect his rights from violations, resisting the illegal actions of the authorities, transform it into a spiritual and cultural phenomenon.

Key words: subject of law, legal reform, self-constitution subject of law, real subject of law, declared subject of law, democratic values, rule of law, civil society, objectification of the subject of law.

Постановка проблеми. Формування людини-особистості як суб'єкта права є важливою проблемою української сучасності. Становлення України як демократичної правової держави неможливе без трансформації українців із формально декларованих у реальних суб'єктів права. Бо правову державу будують правосвідомі, а не лише законослухняні, громадяни. Звісно, правосвідомості для виконання цього завдання мало. Необхідна також волева готовність кожного, або хоча б переважної більшості громадян, до ствердження і захисту права, своїх власних природних прав. Зрозуміло, що цей процес формування людини-особистості як зрілого суб'єкта права вимагає

наполегливої та послідовної, цілеспрямованої роботи держави та громадянського суспільства. Особливо, зважаючи на те, що українці виходять із тоталітарного минулого, де їх воля була паралізована диктаторським режимом, а свідомість та світогляд отруєно тоталітарними міфами, стереотипами та кодами мислення. Проте формування зрілого суб'єкта права це не лише справа держави та громадянського суспільства. Це також справа кожного громадянина, оскільки бути зрілим суб'єктом права – це означає відбутися як повноцінна особистість, як реальний суб'єкт сучасного життя як власного, так і твоєї країни. Тобто, самоконституювання людини як суб'єкта права – це

реальна актуальна для українського сьогодення проблема, яка вимагає реальних зусиль наших сучасників та наукового розроблення, зокрема з позицій філософсько-правового підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти зазначеної вище проблеми досліджували українські автори. Зокрема, до питання формування правової свідомості як необхідної характеристики суб'єкта права зверталися: М. Козюбра, О. Скакун, П. Рабінович, С. Шевчук та ін. [1; 2; 3; 4]; необхідність формування сучасного правового світогляду та мислення в руслі юснатуралістичної парадигми розробляли В. Братасюк, Ю. Білас, Н. Бордун, С. Головатий, О. Яремко, А. Шевцова та ін. [5; 6; 7; 8; 9; 10]; питання суб'єктивного виміру реалізації права висвітлювали М. Братасюк, М. Попадинець, П. Пацурківський, А. Романова та ін. [11; 12; 13]. Але, якщо до такого аспекту цієї проблеми як роль держави у формуванні людини як суб'єкта права наші дослідники увагу наукової громадськості час від часу привертати, то питання самоконституювання людини-особистості як суб'єкта права вимагає інтенсифікації зусиль науковців. Цю проблему можна віднести до малодосліджених в нашому правознавстві загалом та у філософії права зокрема

Мета статті – на підставі дослідження сучасних наукових розробок по зазначеній темі, розкрити такий аспект її як самоконституювання людини-особистості як реального суб'єкта права.

Виклад основного матеріалу. Для початку, очевидно, варто зазначити, що сутність права не в тому, що воно дано людині, як багато хто мислить, а в тому, що люди шукають, творять його найперше у власних взаємодіях між собою. Тому право є всезагальним, всеохоплюючим для суспільства. Для того, щоб права (не законів, бо вони можуть цілком заперечувати право!) було все більше, щоб максимально було скорочено відстань між владою, її управлінським впливом на суспільні відносини, та людьми, громадянами, важливу роль і значимість має особиста поведінка людини, її мистецтво управління самою собою, тобто, розширення і поглиблення права безпосередньо залежить від ставлення людини до самої себе, її «турботи про себе» (М. Фуко). Отже, становлення людини як реального суб'єкта права – це не так проблема держави, як самої людини-громадянина. Тут виразно виходить на передній план етичний вимір.

Звісно, влада має чимало способів суб'єктивації, за допомогою яких формується суб'єкт права. Суб'єктивація – це феномен складний та багатогранний, залежний від історичних змін у панівних відносинах влади, від рівня розвитку суспільства, його культурних координат, особливостей правової традиції тощо. В минулі епохи кожна недемократична влада намагалася якнайповніше впливати на особу з метою підкорити собі, використати свій вплив задля підкорення людини «букві закону», що начебто втілював авторитет влади. Це підкорення утримує в собі вимір пасивності, передбачає пасивність та споглядання людини як суб'єкта права. Просто «виконувати норми права» (закону), чи «дотримуватися прав людини», поводитися в межах «дозволів» – тут особлива активність не передбачається, бо поведінка заздалегідь обмежена нормативними приписами. Тобто, влада не лише впливає на людину-суб'єкта, але, за допомогою домінування та контролю об'єктивує людину, перетворює суб'єкта на об'єкт. Як умова, влада у такому випадку передуює суб'єкту. Вся тоталітарна радянська епоха, використовуючи силу як право, здійснюючи підміну права свавільним, неправовим законом, ламаючи, підкорюючи волю та свідомість радянських людей, перетворювала їх в об'єктів своїх маніпуляцій [14]. Влада називала цих людей суб'єктами права, а насправді закону, бо ототожнювала право зі свавільним законом. Вони були просто формальними, декларованими суб'єктами права, від яких вимагалось дотримува-

тись існуючих законів, виконувати їх як свої зобов'язання перед благодійницею – радянською владою [14].

Радянська теорія права зводила визначення поняття правосуб'єктності всього лиш до трьох вимірів: правоздатності, дієздатності та деліктоздатності. Правоздатність означала мати права, які будуть «надані» державою, дієздатність – використання цих прав, тобто, норм законодавства і деліктоздатність як здатність нести відповідальність за порушення норм законодавства. Інших сутнісних характеристик у суб'єкта права не передбачалося.

Отака усічена, збіднена, препарована до потреб тоталітарної влади людина-суб'єкт, а насправді об'єкт свавільних владних маніпуляцій [14; 15]. Ні мати природні права, ні бути центром правової реальності, ні носієм правотворчої ініціативи, ні суб'єктом правотворчості, реалізатором права, його захисником, чинити опір неправу тощо, радянській людині не дозволялося, ці характеристики за нею як суб'єктом права владою не визнавалися. Тобто, вплив в даному випадку на людину здійснюється ззовні, влада формує потрібного їй пасивно-споглядального суб'єкта, що фактично втратив свою суб'єктність.

Стверджувати себе як правового суб'єкта, докладати власних зусиль до становлення себе як зрілого актора правних відносин має і сама особистість. Наукові джерела розкривають два різні типи відносин людини-суб'єкта з істиною, що відповідає способам, за допомогою яких суб'єкт конститує себе [16, с. 64]. Існує спосіб, за якого «суб'єкт об'єктивує себе в об'єктивному дискурсі», однією з моделей якого є підпорядкування, підкорення закону, моральному кодексу, книзі чи тексту [16]. Цей спосіб об'єктивації суб'єкта демонструє, напр., середньовіччя, в якому людина була тотально підкорена Біблії та церкві. Цей спосіб об'єктивації втілювала і радянська епоха. Формально це була суб'єктивація, конституювання людини шляхом підкорення владі, чи то церковній, чи то державній, як пасивно-споглядального суб'єкта. Реально ж це був процес об'єктивації, тобто, перетворення людей в об'єкти. В такому дискурсі відбувається відмова людини-суб'єкта від себе.

Але, окрім домінування чи контролю над людиною, підпорядкування містить і активний вимір. І тут буде мовитися про другий тип суб'єктивації-підпорядкування – активно-діяльній, який включає автономію та можливість опору того, кого прагнуть підпорядкувати. М. Фуко зазначав, що влада втрачає видимість пріоритету, коли нею володіє суб'єкт, це ситуація, яка породжує зворотну перспективу, відповідно до якої влада є ефектом суб'єкта. А за таких умов влада – це те, на що у же здатний впливати суб'єкт [16, с. 41].

Суб'єктивація стосується ставлення людини до себе, яке може бути як позитивним, так і негативним; використання нею багатьох способів, якими можна сформувати або сконструювати себе на основі того, що ми вважаємо знанням [16, с. 62]. «Суб'єктивація справжнього дискурсу» (М.Фуко) дозволяє людині здійснитися як суб'єкт, який мовить і стверджує правду та який об'єктивує себе цим проголошенням істини. Така суб'єктивація є етикою піклування про самого себе. Це спосіб ствердити себе як повноцінну людську особистість, активного суб'єкта загалом та правового зокрема. Саме цей спосіб М. Фуко назвав «суб'єктивацією справжнього дискурсу». Цей спосіб дає нам змогу стати суб'єктом, який каже правду та який об'єктивується цим проголошенням істини. У цій суб'єктивації істинного дискурсу людина не покладається на авторитет кодексу, книги чи тексту, на основі яких вона формує себе. Ця «суб'єктивація справжнього дискурсу», як стверджує М. Фуко, і що є особливо важливим, передбачає постійне розуміння себе як мети та об'єкта життя. Самодійснення через власний вибір стає мотивацією особистості. Самоконституювання передбачає максимальне наближення до себе самого, істотним моментом якого

є не об'єктивація себе в справжньому дискурсі, а практична суб'єктивація справжнього дискурсу та застосуванні його у власному бутті [16, с. 68]. Саме у цьому способі суб'єктивації закладено потужний гуманістичний вимір.

Науковці, порівнюючи два зазначених способи суб'єктивації, зазначають, що об'єктивація та суб'єктивація істинного дискурсу відрізняються тим, що у випадку першого приймається істина, чий авторитет, нібито, є безсумнівним, він зовнішній, лежить поза межами власного «я», тоді як у другому випадку проголошення істини виникає з власних практик свободи суб'єкта, з його вибору [14; 15; 16]. Для М. Фуко суб'єктивація справжнього дискурсу є сутністю його ідеї етики, яку він міцно пов'язує з практикою свободи. Турбота людини-особистості про себе не може здійснюватися поза етичними вимогами і вона неможлива без вільного вибору. Ця турбота не може бути егоїстичною, йти врозрід із загальнолюдськими цінностями та принципами, що їх закріплюють. І робити власний вибір, формувати себе як повноцінного суб'єкта правового життя неможливо без особистої автономії.

Етика піклування про себе – доволі важливий аспект проблеми становлення людини – особистості як суб'єкта права і сучасне демократичне суспільство повинно збагачувати її змістовно, розвивати і прищеплювати громадянам. В умовах формування громадянського суспільства, побудови демократичних засад життя етичний чинник може бути віднесений до засадничих. Звісно, суб'єктивація – складний багатогранний динамічний феномен, у становленні якого задіяно комплекс чинників, про що ми згадували вище. В науковій літературі виокремлюються ті, що є необхідними для суб'єктивації справжнього дискурсу, і які не властиві пасивно-споглядальному способу. Зазначається, що активно-діяльній суб'єктивацію справжнього дискурсу супроводжує опір домінуючим відносинам влади, і це є невід'ємною частиною видів суб'єктивації, що характеризуються саморозвитком та автономією [16]. Мислити опір існуючим владним відносинам людей із нерозвиненою силою волі, слабким духом, навряд, чи підставно. Тут слушно згадати творчість С. Алексієвич, яка, досліджуючи радянський тип людини, зазначала, що люди цього типу, як правило, були безвольними, слабодухими, бо влада використовувала потужний механізм, щоб їх зламати. Радянський режим обмежив індивідуальну свободу до критичної межі. В тій державі існувала розвинена система концтаборів, куди потрапляли всі, хто мав сміливість виступити проти тоталітарної влади. Ця влада жорстоко карала за будь-яке вільнорудство. Вона контролювала свої об'єкти на найближшому рівні – у їхніх жестах, звичках, тілах та бажаннях [15; 17]. Радянська людина була пасивною, бо тотальний страх паралізував її волю. Цей досвід показує, що поза вольовим виміром активно-діяльній тип суб'єктивації неможливий, за невеликим винятком [12; 15; 17]. Саме завдяки тим сильним особистостям, які зуміли в умовах тотального насильства над людьми зберегти своє «я», силою волі розхитати засади того людиноненавистницького устрою, радянський фашизм пішов у історію. Розвивати свій вольовий чинник, гартувати свій дух, вдосконалювати себе в цьому плані кожний із нас зобов'язаний, бо в іншому разі це буде зрада людиною самої себе. Коли людина захищає своє, порушене кимось право, це означає, що вона захищає і право загалом, писав німецький правник Р. Ієринг [18]. І навпаки, не проявляючи своєї активності в умовах, коли порушуються наші власні права чи права людей, ми примножуємо неправу, цьому сприяє наша пасивність.

Інший чинник, з яким М. Фуко тісно пов'язує цей спосіб суб'єктивації, це його зв'язок з етикою. Людське буття ґрунтується на таких загальнолюдських засадах, поза якими воно не може бути повноцінним, а то й, можливо, буде взагалі знищене. Стверджувати, оберегти, захищати ці засади – це життєва необхідність

для кожної людини зокрема і людства загалом. Берегти життя загалом і життя людини як найвищу цінність, її природні права, що невід'ємні від неї, стверджувати індивідуальну свободу, рівність, гідність людини, її честь, справедливість у відносинах між людьми, працювати, дбаючи про спільне благо тощо – це ж не просто декларація, це швидше вимоги, звернені до кожного представника людського роду, кожної свідомої людини. Людина має жити осмислено, творити і стверджувати гуманістичні смисли, а названі вище цінності і є правовими смислами. Людина має еволюціонувати від своїх приватно-особистісних смислів через групові, національні до загальнолюдських. Це має бути усвідомлений рух, безперервний процес духовного вдосконалення [18].

Різниця між зазначеними способами суб'єктивації, тобто, між об'єктивацією та суб'єктивацією істинного дискурсу, полягає у тому, що у випадку першого приймається істина, авторитет якої, начебто, поза сумнівом і лежить він поза межами власного «я», в той час, як у другому випадку проголошення істини виникає з власних практик свободи суб'єкта, з його вибору [16]. Самотворення етичного суб'єкта, його суб'єктивація правдивого дискурсу вимагає, звісно, аналізу історико-культурних умов, шляхів та способів формування модальностей та шляхів розмежування цих двох типів суб'єктивації. Науковці також наголошують, що активно-діяльній спосіб суб'єктивації тягне за собою ускладнення, інтенсивну проблематизацію, сучасного світу, на відміну від пристосування до нього [16, с. 68]. Вільна людина, яка стверджує та творчо удосконалює себе, змінюючись сама, змінює і буття. Проте, ускладнюючи його, вона віднаходить і способи та шляхи вирішення створених нею проблем.

Отже, як зазначено вище, формування повноцінного суб'єкта права, є продуктом власної свободи суб'єкта, а не його стосунків із незаперечним і священним авторитетом, чи то «букви закону» чи то авторитетом влади. Нині українці стверджують демократичні засади життя, розбудовують сучасний тип держави, долаючи середньовічну державність із її сеньйоріально-васальними відносинами. Нам нині дуже необхідна трансформація пасивно-споглядальних суб'єктів права в активно-діяльнісних акторів правових відносин. Такі українці мають змінити відносини влади, блокуючи сеньйоріально-васальні відносини, опираючись їм всілякими правовими способами та засобами, формуючи нові відносини, ґрунтовані на принципі правової рівності, створюючи тим самим сучасний тип держави. Але для формування активно-діяльнісного правового суб'єкта українцям необхідно напрацювати сучасний правовий світогляд та мислення, тобто, зайнятися правовою самоосвітою, яка не повинна ототожнюватися із законознавством. Це непросто, зважаючи на те, що правова освіта для населення на державному рівні в нинішній Україні є доволі примітивною, а, отже, неефективною. І тут потрібні агенти змін, які здатні запропонувати якісні зміни в цій сфері. Правова освіта має стати сучасною, всеохоплюючою, ефективною, бо це шлях до правового суспільства. Знання мають здатність володіти людиною, і важливо, щоб це були сучасні правові знання. Сучасні не в тому сенсі, що вони сьгоднішні, бо сьогодні можуть продукуватися і застарілі знання, а в тому, що вони відповідають нинішньому часові, сучасним реаліям життя. Таких правових знань нам не вистачає в силу певних обставин. І так само є проблемою опанування такими знаннями більшою частиною суспільства, бо від цього залежить міцність і спроможність громадянського суспільства продовжувати правове реформування, без якого демократичний розвиток України неможливий. Чим більше освічених в правовому сенсі громадян буде в нинішній Україні, тим інтенсивніше будуть розвиватися суспільні відносини на засадах правової рівності. Колись Т. Шевченко, формуючи філософію творення нового типу

української людини, людини-борця за національне визволення, вбачав ключ до творення цієї людини у формуванні національної свідомості і вольовому чинникові [19]. Аналогічно, ключем до творення людини-особистості як реального активно-діяльничого суб'єкта права нині є формування сучасного правового світогляду та мислення і вольовий чинник – українець має стати активнішим у світоглядно-мислинному плані, у вимогах правового реформування держави, в особистій причетності до цього реформування тощо. Через цю діяльність українці творитимуть себе як зрілих громадян країни, формуватимуть нові модальності власної правової ідентичності: в ініціюванні змін у правовій сфері, у ствердженні, реалізації своїх природних прав, у захисті порушених прав, у зміцненні правопорядку тощо.

Висновки. Підсумовуючи, можна наголосити, що самоконституювання людини як суб'єкта права є важливим аспектом проблеми творення правової держави і суспільства. Без зрілих суб'єктів права, якими мають бути громадяни держави, ніякого реального ствердження верховенства права, втілення правової рівності в суспільних відносинах не відбудеться. Тому правове реформування треба починати не з реформи інституцій чи законодавства, а найперше із якісних змін стосовно самих людей як суб'єктів права, трансформацію їх в активно-діяльничих агентів правових перетворень. Це має бути здійснено на

державному рівні, з якнайширшою участю представників громадянського суспільства. Але, окрім державного всеохопного впливу, спрямованого на вирішення цієї проблеми, громадяни мають самоконституюватися, здійснювати себе як реальних суб'єктів права, докладаючи власних зусиль.. Тобто, формування людини як реального суб'єкта права – це двосторонній процес: з одного боку, його цілеспрямовано має здійснювати держава, впливаючи на громадян, а з іншого – це має бути само здійснення, самоствердження себе як суб'єкта права кожним громадянином. Поки що в сучасній Україні діяльність державної влади по творенню сучасного реального суб'єкта права є недостатньою, неефективною. Історія засвідчує, що вплив держави може бути спрямований на маніпулювання людьми, їх об'єктивацію як суб'єктів права. Науковці зазначають, що доступ до сучасних правових знань є засобом запобігання цим трансформаціям і навпаки – відсутність можливості їх мати зумовлює перетворення людей в об'єкти державно-владних маніпуляцій, у декларованих суб'єктів права. Окрім володіння сучасними правовими знаннями, для творення реального суб'єкта права необхідна така модальність як вольовий чинник, завдяки якому і з'являється людина як активно-діяльничий агент правового життя. Така людина здатна чинити опір неправовим впливам, тим самим трансформуючи владу і стверджуючи себе як реального сучасного суб'єкта права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с.
2. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.. За ред. д-ра юрид. наук, проф. акад. АПРн України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф. акад. АПРн України О. В. Петришина. Харків: Право. 2009. 584 с.
3. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз : монографія. Тернопіль : Терно-граф, 2007. 152 с.
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник 2-ге видання. / пер.з рос. Харків : Консум, 2005. 656 с.
5. Братасюк В.М. Реформування правової системи України в контексті європейських інтеграційних процесів: специфіка прояву інтелектуальної традиції. Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів: монографія. / В.Д.Гвоздецький, О.Г. Мурашин, О.О. Дульський, С.Г. Благовісний, Е.А. Писарева, О.В. Чернецька та ін.. За заг. ред. М.Г.Патей-Братасюк. Київ, 2010. С. 44–66.
6. Бордун-Комар Н. І.Захист прав людини в Україні в контексті основних типів право розуміння : дис. ... к. ю. н. : 12.00.12 – філософія права. Київ, 2021. 247 с.
7. Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування в сучасній Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. К., 2011. 208 с.
8. Головатий С. Про людські права. Лекції. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 760с.
9. Didych T. Judicial Law-making and Its Regulation in Independent Ukraine: Its History and Development. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. Vol. 3(11). P. 81–100. ISSN 2663-0583 URL: <https://ajee-journal.com/judicial-law-making-and-its-regulation-in-independent-ukraine-its-history-and-development>
10. Романова А.С. Позитивна правова активність людини у природно-правовому просторі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів : Вид-во «Львівської політехніки», 2016. № 837. С. 321–326.
11. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. *KELM (Республіка Польща)*. № 4 (32). Vol. 2. 2020. С. 203–209.
12. Братасюк М., Братасюк В., Гришук О. Сучасний українець як соціальний тип людини: прагнення гідності та «політика скривдженості» (Ф.Фукуяма) *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 518–521. URL: www.lsej.org.ua.
13. Братасюк М.Г., Братасюк В.М. Принцип визнання як необхідна засада становлення людини-особистості як суб'єкта права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1. С. 22–29.
14. Братасюк В.М. Правосуб'єктність індивіда в легістській доктрині. *Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. Серія: Право*. 2018. № 3 (61). 200 с. С. 196–200.
15. Братасюк М.Г. Homo sovieticus як соціальний тип людини (за творчістю С. Алексієвич). *Науковий вісник ЛНУ імені Івана Франка. Серія Філософія*. 2018. Випуск 20. С. 47–58.
16. Faustino M., Ferraro G. *The Late Foucault: Ethical and Political Questions*. L.: Bloomsbury Academic, 2020. 296 p.
17. Алексієвич С. Час second-hand (кінець червоної людини). К. : Дух і Літера. 2017. 464с.
18. Нестеренко, В. (1996). Вступ до філософії. Онтологія людини. Київ : «Відродження». 1996.
19. Шевченко Тарас. Кобзар К. : Просвіта ім. Т. Г. Шевченка, 1993. 511 с.